

DE PREDIKING VAN DE NADERE REFORMATIE

Een onderzoek naar het gebruik van de klassifikatiemethode
binnen de prediking van de Nadere Reformatie

DOOR

Dr. T. BRIENEN

Uitgeverij TON BOLLAND
Voorheen H. A. van Bottenburg B.V., Amsterdam 1974

I.S.B.N. 90 70057 24 7

Aan mijn vrouw Maja
onze dochters Agatha en Mieke
onze zoons Dik en Gertjan

Inhoud

INLEIDING	1
HOOFDSTUK I	
De prediking van de Reformatie tot de Nadere Reformatie in Nederland (Historische ontwikkeling)	15
1. De prediking tot aan 1566	15
1.1. Eerherstel van de prediking	15
1.2. Twee volkspredikers	17
1.3. Kritische prediking	24
1.4. Op zichzelf staande predikers	27
a. Johannes Pistorius	27
b. Angelus Merula	29
1.5. Calvinistische predikers	30
a. In Zuid-Nederland	30
b. In Noord-Nederland	33
2. Hagepreken rond 1566	35
2.1. Het ontstaan van de hagepreken	35
2.2. De hagepredikers	36
a. Herman Moded	37
b. Jan Arentsz	38
2.3. De hageprediking	39
2.4. Het verloop en einde van de hagepreken	41
3. Gemeente-preken (1572-1575)	43
3.1. Gemeenteopbouw en predikantentekort	43
3.2. Kerkelijke richtlijnen voor de prediking	43
a. Convent van Wezel (1568)	44
b. Synode te Emden (1571)	45
c. Provinciale Synode te Dordrecht (1574)	46
4. Theologisch verantwoorde preken na 1575	48
4.1. Oprichting van theologische opleidingen	48
4.2. Theologie in de preken	49
4.3. Prediking in de periode der Orthodoxie	50
4.4. Aandacht in de preek voor hart en leven	51
HOOFDSTUK II	
Het eigen karakter van de prediking van de Nadere Reformatie (Noodzakelijke vergelijking en karakterisering)	53
1. Inleiding	53

2. De prediking bij:	55
2.1. De doopsgezinden	55
2.2. De luthersen	57
2.3. De remonstranten	60
2.4. De waalsen	61
3. De prediking bij de gereformeerden	63
3.1. Algemene trekken	63
3.2. De coccejanen	65
3.2.1. De groene coccejanen	66
3.2.2. De ernstige coccejanen	67
3.3. Structuren van de prediking der Nadere Reformatie	69
3.3.1. De voetianen	69
a. Algemene trekken	69
b. Bizardere karakteristika	71
I. Een brede applikatie	71
II. Een strenge boeteprediking	71
III. De bevindelijke inslag	73
IV. Het religieus-psychologische element	74
V. De klassifikatiemethode	75
3.3.2. De lampeanen	76
4. Samenvatting	78

HOOFDSTUK III

Nadere analyse van de klassifikatiemethode binnen de prediking van de Nadere Reformatie	81
1. Analyse van de klassifikatiemethode: in zijn historische ontwikkeling gezien	81
1.1. Een door ons onderwerp bepaalde keuze	81
1.2. Een bruikbare indeling	83
1.3. De preken vóór G. Voetius	86
1.3.1. J. Taffin, de voorloper (1528-1602)	86
1.3.2. G. C. Udemans en W. Teellinck, de zeeuwen	90
1.3.2.1. Godefridus Cornelisz Udemans (1581/2-1649)	90
1.3.2.2. Willem Teellinck (1579-1629)	93
1.4. De preken uit de kring van G. Voetius	102
1.4.1. Gisbertus Voetius (1589-1676)	102
1.4.2. Jodocus van Lodenstein (1620-1677)	108
1.5. De preken na G. Voetius	117
1.5.1. W. à Brakel en B. Smytegelt, de bevindelijken	117
1.5.1.1. Wilhelmus à Brakel (1635-1711)	117

1.5.1.2. Bernardus Smytegelt (1665-1739)	125
1.6. De preken van F. A. Lampe en Th. v. d. Groe, de systematici	138
1.6.1. Friedrich Adolph Lampe (1683-1729)	138
1.6.2. Theodorus van der Groe (1705-1784)	146
2. Analyse van de klassifikatiemethode: in zijn globale vormgeving gezien	156
2.1. Niet bij alle predikers en in alle preken even duidelijk aanwezig	156
2.2. Eenstemmigheid ten aanzien van de cesuur	157
2.3. Verscheidenheid ten aanzien van de klassen aan beide zijden van de cesuur	158
2.4. Uiteindelijke vormgeving van cesuur en klassen	159
3. Analyse van de klassifikatiemethode: in zijn homiletische verantwoording gezien	162
3.1. Inleiding	162
3.2. Twee visies	163
3.2.1. Van J. Hartog	163
3.2.2. Van T. Hoekstra	164
3.3. Schets van homiletische opstellingen	166
3.3.1. A. Hyperius en zijn genera	166
3.3.2. J. Hoornbeek en zijn usus	169
3.3.3. F. A. Lampe en zijn classes	174
3.4. Konklusies	178

HOOFDSTUK IV

Herkomst en nawerking van de klassifikatiemethode binnen de prediking van de Nadere Reformatie	181
1. Invloeden	181
1.1. Invloed vanuit de scholastiek: samenhang met de na-reformatische Schriftinterpretatie	181
1.2. Invloed vanuit de mystiek: samenhang met de laat-middeleeuwse mystieke onderstroom	189
1.3. Samenvatting	192
2. Motieven	195
2.1. Bijbels motief	195
2.2. Confessioneel motief	199
2.3. Pastoraal motief	201
2.4. Praktisch motief: 'peupelziekte'	203
3. Parallellen	206
3.1. De oude kerk: Origenes	206
3.2. De middeleeuwen: Tauler	210
3.3. De reformatie: Luther	213

3.4. Het puritanisme: Engeland	218
3.5. Samenvatting en resultaat	221
4. Uitlopers	223
4.1. In het piëtisme	223
4.2. In de Afscheiding	226
4.3. In de Gereformeerde Bond	234
4.4. In de Gereformeerde Gemeenten en bij de Oud-Gereformeerden	238
5. Uitkomst	242

HOOFDSTUK V 245

Nadere bepaling van het theologisch-homiletisch probleem van de klassifikatiemethode binnen de prediking van de Nadere Reformatie	
1. Inleiding	245
2. Relatie prediking en kultuurtendens	247
3. Relatie tekst en gemeente	250
4. Relatie verkondiging en beleving	253
5. Relatie genadewerking en menselijke existentie	258
6. Relatie geestelijke leiding en indelingsorde	261
7. Relatie wet en evangelie	263
8. Relatie onderscheidingen en heilsorde	267
9. Samenvatting	269

HOOFDSTUK VI

Beoordeling en perspectief	271
1. Beoordeling	271
1.1. Inleiding	271
1.2. Ten tijde van de Nadere Reformatie	271
1.2.1. Het oordeel van J. van den Honert T.H.zn.	271
1.2.2. Het oordeel van D. van der Keessel	275
1.3. In onze tijd	278
1.3.1. Tegenstanders	278
1.3.2. Voorstanders	280
1.3.3. Samenvatting	287
1.4. Eigen oordeel	288
1.4.1. Beoordeling vanuit de Reformatie	288
1.4.1.1. Excurs over de beoordeling van de verhouding van de Nadere Reformatie en de Reformatie	289
1.4.1.1.1. Nadere Reformatie – verwording van de Reformatie	289
1.4.1.1.2. Nadere Reformatie – uitwerking van de Reformatie	291
1.4.1.2. Homiletische vergelijking	293

1.4.2. Beoordeling vanuit de Heilige Schrift	296
1.4.2.1. De (onder)scheiding van verklaring en toepassing	298
1.4.2.2. Christenprediking in plaats van Christusprediking	299
1.4.2.3. Gestaltenprediking tegenover beloftenprediking	300
1.4.2.4. De separatistische tendenzen	302
1.4.2.5. De scholastieke systematisering	303
1.4.2.6. De pretentie van de enig juiste preekmethode	305
2. Perspectief	305
2.1. Ten aanzien van de bepaling van de beweging van de Nadere Reformatie	305
2.2. Ten aanzien van de typering van de gereformeerde prediking	306
2.3. Ten aanzien van een verdere bezinning op de wezenlijke punten van de reformatorische prediking	307
Zusammenfassung	309
Summary	323
Afzonderlijke lijst van preken van de vermelde predikers van de Nadere Reformatie, in volgorde van hun behandeling in Hoofdstuk III	336
Lijst van andere geraadpleegde preken	343
Literatuur	350
Personenregister	370

INLEIDING

Wie vandaag theologisch en kerkelijk meeleeft, weet dat de prediking overal in discussie is. Dit is een verblijdend verschijnsel, omdat het een levendige belangstelling toont voor één van de wezenlijke opdrachten van de kerk en van de kernen van het gemeentelijk leven.¹ Er is in deze discussie echter meer aan de orde dan een toegenomen belangstelling voor de preek. Er wordt ook heel duidelijk gewezen op de crisis waarin de prediking zich bevindt. Men vraagt in onze tijd concreet naar de zin, de plaats, de inhoud en de werking van de preek².

Zo is er een intense bezinning op de prediking gaande zowel aan rooms-katholieke als aan protestantse zijde³.

In april 1956 werd van rooms-katholieke zijde op Burg Rothenfels een zeven dagen durende konferentie gehouden van zielszorgers, vaktheologen en oudere jaars theologische studenten in Duitsland. Het thema van de bezinning luidde: Onze preek. Niemand minder dan Heinrich Schlier refereerde over: Wort Gottes. Eine neutestamentliche Besinnung. Hij begint met de konstatering van de crisis in de prediking en stelt vervolgens dat deze niet alleen en zelfs niet op de eerste plaats door perifere moeilijkheden en persoonlijke of eventuele methodische tekortkomingen is ontstaan, maar ook en vooral doordat we ons nauwelijks meer bewust zijn, wat er in de preek en meer algemeen in het 'Woord', dat in de godsdienstige bijeenkomst verklankt wordt, plaats grijpt. Hij ziet dit samenhangen met het ontbreken van "een theologie over het heilswoord" en daarom wil Schlier hierover het Nieuwe Testament gaan horen⁴.

Dit wil ook Johannes Ries die zijn brede situatietekening van de huidige prediking de veelzeggende titel gaf: Krisis und Erneuerung der

1. Mark. 16:15ev., Rom. 10:4vv. Vgl. G.N. Lammens, Tot zijn gedachtenis, blz. 191.

2. Vgl. M. H. Bolkestein / J. Thomas, Over preken gesproken, blz. 5vv.

3. Het is onbegrijpelijk dat in "Brandpunten van de hedendaagse theologie" van H. U. Balthasar e.a. geen enkele aandacht voor de problematiek van de prediking te bespeuren valt. Zou deze problematiek buiten de huidige brandpunten vallen?!

4. Het Woord Gods. Een onderzoek op basis van het Nieuwe Testament (Ned. vert. van Wort Gottes), blz. 7,11ev.

Predigt⁵. "Zur Kennzeichnung der heutigen Seelsorgetheologie gehört", zo stelt Ries, "eine intensive Bemühung um die Erneuerung der Predigt, von der man das untrügliche Gefühl hat, dass sie in einer kritischen Situation steht". Nodig is "eine klare Erkenntnis der Situation, an der die Predigtnot entstanden ist und in der sie sich offenbart", terwijl de vernieuwing gezocht moet worden "in der Richtung der Verkündigung Jesu und seiner Apostel"⁶.

Twee jaar later verschijnt er aan roomse zijde opnieuw een publikatie over de prediking die de discussie voortzet, namelijk het boek van Anselm Günthör: *Die Predigt. Theoretische und praktische theologische Wegweisung*, 1963. Uitgegaan wordt van de overtuiging dat het de permanente opdracht van de Heer aan zijn kerk is Gods Woord te verkondigen. Want "Gott will den Menschen sein Heil grundlegend durch die Predigt der Kirche schenken". Daarom is bezinning op de prediking van levensbelang en de verantwoordelijkheid van de predikers groot om "gute Verwalter dieses so wichtigen Dienstes zu sein"⁷. Dit is geen eenvoudige opgave gezien de huidige crisis en problematiek van de preek⁸. Waardoor het nu komt "dass die Predigt so sehr zur Frage geworden ist?" Günthör wijst op factoren in de geestelijke situatie van onze huidige wereld en de moderne mens. Hij legt ook verbanden met de ontwikkeling in de kerk zelf⁹. Bij een analyse van de eerste factoren ziet hij de positie van de moderne mens als "technisch ausgerichtet *Rationalist*"¹⁰, als "ruhelos aktiv" en uitgerust met een sterk "*Freiheitsgefühl*"¹¹. Ook is de huidige mens gevangen in het materialisme en vitalisme, vijandig aan autoriteit, wat zich openbaart in een veldwinnend nihilisme¹². Verder is er de "*laizistische Haltung, die auf der Trennung von Religion und Leben, also auch von Predigt und Leben, besteht*". Vervolgens voelt de mens zich bedreigd door een existentiële angst voor eigen technisch kunnen¹³, want "Unsicherheit, Bedrohung, Heimatlosigkeit ängstigen einen Groszteil der Menschheit". De moderne mens loopt het gevaar zijn persoonlijkheid te verliezen door onder te gaan in de massaliteit¹⁴. Tot deze mens nu wendt

5. Met als ondertitel: Studien zur Situation der Verkündigung, 1961.

6. a.a.O.S.13.

7. a.a.O.S. V.

8. a.a.O.S. 1.

9. a.a.O.S. 2.

10. a.a.O.S. 2.

11. a.a.O.S. 3.

12. a.a.O.S. 4.

13. a.a.O.S. 6.

14. a.a.O.S. 7.

zich de prediker. Hij staat daarbij in een kerk die zelf in onzekerheid gekomen is door een "Neubesinnung der katholischen Theologie", door "die liturgische Bewegung", "die Bibelbewegung" "die missionarische Bewegung" en "die Wiedervereinigung der getrennten Christenheit"¹⁵.

Van belang is hier ook de publikatie van Heinrich Jacob: *Theologie der Predigt*, 1969,¹⁶ waarin een overzicht wordt gegeven van de huidige katholieke visie op "Heilswort und Verkündigung"¹⁷ en de lijnen aangegeven voor verdere bezinning. Jacob gaat uit van de overal om zich heengrijpende "Entleerung und Wertloswerdung des Wortes, . . . Herabwürdigung und Missbrauch der Sprache, . . . Hiatus zwischen Wort und Wirklichkeit, Wort und Wahrheit". Dit alles heeft gevolgen voor de preek. Want: "Parallel zu diesen Erscheinungen, mit ihnen verwandt und in vielem von ihnen bedingt, hat sich die Situation der kirchlichen Verkündigung entwickelt. Auch sie ist in steigendem Masse Gegenstand von Besorgnis und warnenden Hinweisen. Man spricht hier von "Überdruz am Wort", von "Predigtnot" und "Predigtkrisis", von "Verwesung der Predigtsprache". Man hält dafür, dass die Predigt der Kirche heute neu zur Frage geworden sei. Von daher wird die Sorge in der Kirche um Wort und Verkündigung verständlich. Sie findet ihren Niederschlag in einer groszen Zahl von Arbeiten und Veröffentlichungen, in Kongressen und bisschöflichen Anweisungen, und schlieszlich im Vatikanum II"¹⁸. Op de achtergrond van de genoemde nood en crisis staat een totale omkeer van de theologische "Verstehens-Strukturen" en van het christelijke wereldbeeld. Dit dringt temeer tot de noodzaak van een bijbelse bezinning en leer van het Woord en zijn heilskracht¹⁹, vooral omdat het gaat om "die *zentrale Verkündigungsaufgabe* der Kirche", want: "Alles Heilsgeschehen ist im Grunde (gnadenentsprungenes und heilstiftendes) *Verkündigungsgeschehen*"²⁰.

In *Handbuch der Verkündigung*, 1971, wordt gesteld dat ook vroeger kritiek op de preken is gehoord, maar vandaag krijgt men de indruk "dass wir uns in einer fundamentalen Predigtkrise befinden, dass viele Glieder der Kirche geradezu allergisch geworden sind gegen die Predigt"²¹. Er zijn dan ook vele vragen over de verkondiging vandaag in

15. a.a.O.S. 8ff.

16. Met als ondertitel: Zur Deutung der Wortverkündigung durch die neuere katholische Theologie, 1969.

17. zie: Vorwort.

18. a.a.O. Einleitung, S.1.

19. a.a.O.S. 272.

20. a.a.O.S. 273.

21. Herausgegeben von B. Dreher u.a., Bnd. I S.5.

diskussie o.a. hoe men over God en de wereld spreken kan, zodat het bij de mens overkomt²².

Tenslotte geeft F. Kamphaus duidelijk aan waarop de problematiek rond de prediking aan roomse zijde zich toespitst, namelijk op de vraag: "wie das einmal ergangene, in der Schrift bewahrte Wort Gottes so zur Sprache gebracht werden kann, dasz es heute verstanden wird u. zur Wirkung kommt. . . . Der Mangel der P.(redigt)-praxis liegt darin, dasz der Zusammenhang zwischen dem Gesagten u. der erlebten Wirklichkeit brüchig geworden ist. Das Wort steht neben der Erfahrung, es hat sich verselbständigt u. führt sein eigenes Leben. . . . Diese Isolierung musz überwunden werden. Die Predigt musz in Zusammenhang stehen mit der gesamten Wirklichkeit unseres Lebens"²³.

Ook aan protestantse zijde is de preek volop in discussie vanuit de crisis en nood van de prediking. Julius Schieder begint zijn pakkende uiteenzettingen in *Unsere Predigt*, 1957 met de stelling: "Unsere Gemeinden sind predigtmüde geworden. Jedenfalls sagen viele Pfarrer so. Viele Pfarrer sind predigtmüde geworden. Das sagt man nicht nur so; es ist so"²⁴. Daarom storten predikanten zich in allerlei andere activiteiten, maar is dat geen vlucht? Schieder wil al die andere arbeid niet direkt veroordelen, doch stelt de volgende kondities: "Wenn man nur nicht mit all diesen Dingen die Predigt ersetzen will! Wenn nur nicht die Arbeit für die Predigt zu kurz kommt! Wenn man nur bei all diesen Dingen den Menschen zur Predigt ruft und ihn fähig macht die Predigt zu begreifen!"²⁵. Hij wijst dan op Paul Althaus die eens schreef: "Ich streite ab, dasz es an sich eine Predigtmüdigkeit der Gemeinden gibt. Sie warten vielmehr auf die Predigt mit neuen Zungen, aus neuer Geistesmacht. Sie sind vielleicht unserer Predigten müde geworden aber nicht der Predigt"²⁶. Dit roept volgens Schieder om de noodzaak "immer wieder einmal seine Predigt kritisch zu durchforschen, ob sie wirklich Predigt ist"²⁷ en daartoe wil zijn publikatie meehelpen.

Nadat Manfred Josuttis een 900 "Predigten, Andachten, Bibelarbeiten aus dem Bereich der Rheinischen Kirche gesammelt, nach bestimmten Gesichtspunkten untersucht und in bestimmten Zusammen-

22. a.a.O. Bnd.I S.33.

23. *Predigt*, in: *Handbuch der Pastoraltheologie*, Bnd.V, Lexikon, 1972 S.422.

24. a.a.O.S.7.

25. a.a.O.S.8.

26. Dit is een citaat uit P.Althaus, *Das Wesen des evangelischen Gottesdienstes*, Gütersloh 1926 S.21 uf.

27. *Unsere Predigt*, S.9.

hängen ausgewertet" had, ontdekte hij het recht van de ergernis en teleurstelling van de hoorders over de preken én het feit van de nood en verlegenheid van de predikers zelf. Het vindt alles zijn oorzaak in het feit, dat zo "wenig evangelisch, . . . wenig klar richtend und eindeutig tröstend in dieser Kirche geredet wird"²⁸. Zou dit alleen het geval zijn in de Rheinische Kirche?

In zijn boek *Predigtlehre*, 1972²⁹ stelt Rudolf Bohren "die Ratlosigkeit . . . , in der sich der Prediger befindet". Deze radeloosheid gepaard met moedeloosheid is op de noemer te brengen van de "Sprachlosigkeit" en "Unwirksamkeit" van de prediking³⁰. Het woord dat de prediker spreekt, komt niet over bij de mensen, slaat niet bij hen aan. "Mit dem Schweigen Gottes und dem Fehlen der Frohbotschaft korrespondiert, dasz das Predigen als Kommunikationsgeschehen nicht recht gelingen will"³¹. Binnen dit raam ligt de verlegenheid van de prediker en de prediking.

Ook in ons land is er een chaotische situatie ontstaan rondom de prediking, aldus H. Jonker in *Actuele Prediking*, 1965. Hij vervolgt: "Op allerlei wijze wordt de prediking heden ten dage aangevochten en de stem harer verdedigers is nauwelijks hoorbaar. De prediking is meer dan ooit in het heden een omstreden zaak geworden". Daarom zien kandidaten en jonge predikanten als een berg op tegen het preken. Wie houdt dat vol: twee nieuwe preken per zondag. Men vlucht voor dit werk. "De geroepenen Gods zien er geen gat in, staan voor een muur en vluchten weg"³². Geen wonder dat de vraag publiek gesteld wordt: Heeft de preek nog toekomst?

Dat deed W. D. Jonker in 1970³³. De preek is volgens hem in onze tijd in een crisis gekomen als nooit tevoren. Het verschil met vroeger is "dat toen de *praktijk* van de prediking op allerlei manier onder een vraagteken stond, terwijl het *beginnel*, dat er gepreekt moet worden, vrijwel algemeen aanvaard werd. Vandaag echter stelt men de vraag naar de *noodzakelijkheid* en zelfs het *bestaansrecht* van de preek"³⁴. Dit klemmt bijzonder in de kerken van de Reformatie voor wie het Woord Gods, de

28. *Gesetzlichkeit in der Predigt der Gegenwart*, 1966, S.10,9.

29. We gebruikten de 2. Auflage.

30. a.a.O.S.28,30.

31. a.a.O.S.31.

32. a.w. blz. 12 en 14. Aan dit boek werkten ook mee J.J. Buskes, Jac. van Dijk, B. van Ginkel en P. Lugtigheid. Vgl. id., *En tóch preken*, blz. 10 vv.

33. in: *Gereformeerd Weekblad voor de opbouw van het gereformeerde leven*, 20e Jrg. nr. 19 -22, onder de titel: Heeft de preek nog een toekomst?

34. a.w. nr.19, blz.116.

prediking, de kerk en het heil ten nauwste op elkaar betrokken zijn. Vervolgens noemt Jonker "enkele gronden waarop men de gedachte van de betekenisloosheid van de preek baseert", namelijk *a.* de veranderde positie van de kerk in de samenleving, *b.* de veranderde communicatie-structuur, *c.* het door onderzoek vastgestelde geringe effect van de preek, *d.* de inherente zwakheid van de preek als communicatie-gebeuren³⁵, *e.* het feit dat de preek eigenlijk niet een vorm van communicatie in de ware zin van het woord kan heten, *f.* het feit dat de preek niet meer past bij de mondige mens, *g.* de gekompliceerdheid van het leven waardoor het onmogelijk is dat één man er in zijn preek recht aan zou kunnen laten wedervaren, *h.* het theologisch verzet tegen de theologie van het Woord en het accent op de prediking, en *i.* het feit dat de preek teveel introvert is, zich teveel bezig houdt met de individuele noden van de getrouwe kerkgangers, ten diepste de religie en de status quo dient en niet meer deugt in een tijd waarin men geen stichtelijkheid meer wil, maar maatschappelijke verandering³⁶. Na deze gronden kritisch doorgelicht te hebben, komt Jonker tot de konklusie dat er in de prediking, al is het gebrekkig, toch wel degelijk en existentieel communicatie plaats vindt en dat het een eindeloos verlies zou zijn voor de gemeente "als de preek in de gemeenschap der gelovigen tot zwijgen gebracht zou worden. Dit verlies is niet goed te maken door andere vormen van verkondiging, vooral niet door verkondiging via de massa-media"³⁷. Hij legt er accent op dat de prediking moet ingaan op zaken van vernieuwing en wedergeboorte, van "innerlijke verlossing en vrede" en niet mag verzanden in een stuk aktivisme noch mag blijven steken in maatschappelijke en politieke bevrijding³⁸. Daarom "moeten we werken en bidden om een reformatie van de prediking en om innerlijke versterking van de kerk met de kracht van de Heilige Geest om van de zondagse verkondiging in de gemeente opnieuw een gebeurtenis te maken"³⁹.

Het probleem waar men allerwege mee worstelt is: komt het gepredikte woord nog wel over bij de mensen, werkt het wat uit in de menselijke existentie. Hiermee staat of valt dan het bestaansrecht en de geloofwaardigheid van de preek.

Wanneer wij ons in deze studie bezig houden met de prediking van de Nadere Reformatie, gaan we op een hoogst belangrijke theologische

35. a.w. blz. 116ev. Ook M.H. Bolkestein/ J. Thomas wijzen op "de problematiek van het communicatieproces" van de preek, a.w. blz. 6 en wijden hieraan hun onderzoek, blz. 7. Vgl. ook: Voor wie is de preek. blz. 6.

36. W.D. Jonker a.w. nr. 20 blz. 121ev.

37. a.w. nr. 21 blz. 131.

38. a.w. nr. 22 blz. 139.

39. a.w. nr. 22 blz. 140.

aangelegenheid in. Het is mogelijk dat het resultaat van onze studie hulp kan bieden in de huidige discussie over het bestaansrecht en het effect van de prediking, omdat in de prediking van de Nadere Reformatie een duidelijk accent is waar te nemen op het communicatie-aspekt van de prediking, omdat die predikers wel terdege ingingen in de innerlijke wereld van ongelof en wedergeboorte en vele mensen zich daardoor in hun hart voelden aangesproken. Mogelijk worden lijnen zichtbaar, die ons in de recente moeiten rondom de preek de weg kunnen wijzen.

.....

Ons onderzoek richt zich speciaal op de prediking van de Nadere Reformatie en wil een bijdrage leveren aan de beschrijving van de geschiedenis van de prediking.

Is in het algemeen de beschrijving van de geschiedenis der prediking aan rooms-katholieke⁴⁰ en aan protestantse zijde⁴¹ weinig beoefend en ontwikkeld, dit geldt wel met name ten aanzien van de prediking van de Nadere Reformatie.

A. Niebergall bijvoorbeeld handelt wel over de prediking in de tijd van de orthodoxie en van het piëtisme, maar over die van de Nadere Reformatie vindt u niets, terwijl deze stroming hem toch bekend kan zijn door publikaties in het duitse taalgebied van Ritschl, Heppe, Goeters en Lang.⁴² T. Hoekstra geeft in zijn Gereformeerde Homiletiek meer een overzicht van de homiletische opvattingen bij de gereformeerden in de tijd na de Reformatie dan van hun prediking zelf, zoals die wekelijks plaats vond bij o.a. de voetianen en lampeanen.⁴³ K. Dijk besteedt slechts één bladzijde

40. A. Günthör a.a.O. S.V. spreekt over "die Darstellung der Geschichte der Predigt, die allerdings noch auf viele Einzelforschungen wartet", welke wezenlijk tot de homiletische studie behoort; H. Jacob a.a.O. S. 271 konkludeert dat "auf dem Feld einer Theologie des Wortes und der Verkündigung noch oft (gerade gegenüber einer ausgebauten Sakramententheologie) das Fehlen von Einzeluntersuchungen und Monographien auch geschichtlicher Art" opvalt.

41. Zelfs A. Niebergall geeft in zijn voortreffelijke bijdrage Die Geschichte der christlichen Predigt, 1955, slechts een "Überblick über die Geschichte der Predigt. Dabei können weder alle Zeiträume noch alle Kirchengebiete und Konfessionen gleichmäßig berücksichtigt werden", S. 182. Biedt het duitse taalgebied grote verzamelingen en brede overzichten van preken, zoals van G. Leonardi/ W. von Langsdorff, Die Predigt der Kirche, 32 Bände 1888-1905, vgl. A. Niebergall, a.a.O. S. 183, ten aanzien van het nederlandse taalgebied moest J.J. van Oosterzee in 1855 zeggen, dat de geschiedenis der kanselwelsprekendheid in menig opzicht "een nog bijna onbebouwd veld" is, J. Saurin, blz. 4, en sindsdien is daarin nog geen verandering gekomen!

42. Zie voor hun handboeken over de Nadere Reformatie de literatuurlijst.

43. a.w. blz. 107vv.

aan deze prediking in zijn "De dienst der prediking"⁴⁴. De enige die onzerzijds de prediking van de Nadere Reformatie breed belicht, is J.Hartog⁴⁵, maar zijn boek is wat taal en stijl, ordening en literatuurverwijzing betreft sterk verouderd.

Al zijn er verschillende historische en dogma-historische monografieën over personen en problemen van de Nadere Reformatie verschenen⁴⁶, elke homiletische monografie ontbreekt. Ook in de handboeken van de genoemde auteurs Ritschl, Heppe, Goeters en Lang komen we geen verhandeling over de prediking van de Nadere Reformatie tegen. Dit is een duidelijke omissie.

Hierdoor wordt de aktualiteit van onze studie, speciaal over de prediking van de Nadere Reformatie, onderstreept.

In ons onderzoek houden we ons niet zozeer bezig met de in die tijd geldende homiletische visies en publikaties — al zullen we enkele lijnen daarvan trekken in de poging het spoor te vinden van de klassifikatiemethode binnen de genoemde prediking — doch we richten ons onderzoek allereerst op de preken zelf van de representanten van de Nadere Reformatie en proberen van hieruit zicht te krijgen op deze hele beweging⁴⁷.

.....

Het is niet gemakkelijk het verschijnsel 'Nadere Reformatie' precies te omschrijven. Tot nu toe zijn er allerlei namen en typeringen ter aanduiding bedacht en beproefd.

A.A. van Schelven spreekt over het piëtisme in Nederland. Hij doet dit om vier redenen: 1. hij kent geen betere term, 2. de beweging heeft iets eigens, vergeleken bij de tot die tijd vastgehouden inzichten, 3. het begrip pietas staat in deze stroming op de voorgrond en 4. deze richting beaccentueert tegenover een meer en meer formalistisch wordend gods-

44. a.w. blz.61.

45. Geschiedenis van de predikkunde in de Protestantsche Kerk van Nederland², 1887.

46. We noemen van de laatste tijd: J. van Genderen, Herman Witsius; G.Snijders, Friedrich Adolph Lampe; C. Graafland, Zekerheid des geloofs; J. de Boer, De verzegeling met de Heilige Geest volgens de opvatting van de Nadere Reformatie. J.Veenhof schrijft evenwel terecht: "Een groot deel van dit uitgestrekte gebied ligt echter nog op 'ontginning' te wachten en daarom is elke bijdrage, die over deze geestesstroming meer licht verspreidt, welkom", De spiritualiteit van de Nadere Reformatie, pg.258, kol.1.

47. We zien vandaag de poging opduiken om juist vanuit de preken een beweging te benaderen, vgl. J. Konrad, Die evangelische Predigt, 1963 en M.H. Bolkestein/ J. Thomas, Over preken gesproken. 1972.

dienstig leven een persoonlijk christendom⁴⁸. Ook C. van de Ketterij wil de term piëtisme gebruiken maar met onderscheid. Hij onderscheidt konsekwent "tussen 'Piëtistisch' — betrekking hebbend op de nader te omschrijven religieuze beweging uit de zeventiende en achttiende eeuw — en 'piëtistisch', als soortnaam, om daarmee aan te duiden de latere godsdienstige groeperingen, die bepaalde opvattingen van het Piëtisme huldigen en wier taalgebruik op een aantal punten grote overeenkomst vertoont met dat van de bedoelde beweging"⁴⁹. H.H.Kuyper wijst evenwel deze naam af, want men gebruikt ze 'avant la lettre', omdat de term pas gangbaar wordt omstreeks 1700⁵⁰. J.van Genderen vindt de term piëtisme een veel vager en ruimer begrip dan Nadere Reformatie. Volgens hem past hij ook veel beter voor de 18e dan voor de 17e eeuw. Wil men van piëtisme spreken dan zal het nog nader bepaald moeten worden als 'gereformeerd piëtisme'⁵¹. C. van de Ketterij merkt terecht op "dat de inhouden waarmee in de loop der jaren de term 'Piëtistisch' verbonden is, dermate verschillend zijn dat op grond daarvan geen categorie van taalgebruik af te bakenen is"⁵². Om al deze redenen zien we af van het gebruik van de term piëtisme in welke nadere omschrijving en met welke nadere toevoeging ook.

H.H.Kuyper staat de naam puritanisme voor, omdat er veel verwantschap bestaat met het puritanisme in Engeland en omdat het in de nederlandse stroming ook gaat om precisie des levens⁵³. Doch kongenialiteit betekent nog geen gelijkheid. Het gaat in de nederlandse beweging ook om meer dan alleen precisie des levens. Derhalve kan deze beweging niet met de naam puritanisme gedekt worden.

J.Koelman gebruikte als eerste de uitdrukking 'Nadere Reformatie'. Hij deed dit in aansluiting aan de Schotse 'second reformation'⁵⁴. Deze aanduiding is dus authentiek te noemen. Daarom spreken wij in het vervolg over de Nadere Reformatie. A.Vergunst acht dat deze naam de voorkeur

48. Vgl. De bewerking van eene piëtistisch-getinte gemeente, blz.7.

49. De weg in woorden, blz. 10; vgl. blz. 381 noot 1. Ook M.J.A. de Vrijer spreekt van Nederlands piëtisme, Ds. Bernardus Smytegelt en Zijn "Gekrookte Riet", blz. 9, 11, 16, 75 e.a.

50. Vgl. Heraut no.1784.

51. Vgl. De Nadere Reformatie, blz.2ev. S.van der Linde wil de naam piëtisme wel gebruiken, omdat het in deze beweging gaat om pietas, vgl. Gereformeerd Protestantisme, blz.5.

52. a.w. blz.7; vgl. blz.391 noot 14,15.

53. Vgl. Heraut no.1784. Op deze verwantschap hebben ook H.Heppe a.a.O. en A.Lang a.a.O. gewezen.

54. Vgl. Reformatie, Noodig omtrent het gebruik der Formulieren, p. 267vv; J. van Genderen, Herman Witsius, blz.220.

verdient omdat hij van veel oudere datum is dan piëtisme, welke term in later tijd belast is met een ontaarding, die de Nadere Reformatie in zijn eerste inzet en tijd niet kende én omdat in Nadere Reformatie duidelijker tot uitdrukking komt de verbondenheid aan de Reformatie, wat door de voorstanders van de Nadere Reformatie met klem benadrukt is⁵⁵.

Er zijn verschillende omschrijvingen gegeven van de beweging der Nadere Reformatie. We willen er enkele weergeven om al enigszins het klimaat van deze stroming aan te duiden.

S.van der Linde omschrijft als volgt: "De nadere reformatie is de radicale, gereformeerde reformatie, die 'preciesheid' wenst in plaats van vrome (onvrome) algemeenheden, een piëtisme dus, een bewust wijden van het hele leven aan God"⁵⁶. Hiermee plaatst hij deze beweging in een puriteins-piëtistisch kader. Anders is de visie van H.Heppe, die de Nadere Reformatie meer vanuit de Reformatie benadert als hij zegt: "Piëtismus . . . ist. . . Streben nach Vervollständigung der Kirchenreformation des sechszehnten Jahrhunderts als einer blösen Reform der Lehre durch Erweckung der pietas oder durch Reform des Lebens"⁵⁷. J.van Genderen vat verschillende aspecten samen in zijn omschrijving van de Nadere Reformatie als "een beweging in de 17e eeuw, die reageerde tegen de dode orthodoxie en de verwereldlijking van het christendom in de kerk der Reformatie en aandrong op persoonlijke beleving van het geloof", waarbij de praxis pietatis het centrale begrip is⁵⁸.

Ten dienste van ons onderzoek en om aan te geven het historisch en dogmatisch raam van deze beweging willen we uitgaan van de algemene aanduiding die A.F.N.Lekkerkerker geeft, wanneer hij de Nadere Reformatie typeert als "een stroming in de Gereformeerde Hervormde Kerk, die in de jaren na de nationale synode van Dordrecht (1618-1619) heeft aangedrongen op een voortgaande reformatie, die zich dan vooral richt op de praktijk der godzaligheid, heiliging des levens, persoonlijk verkeer met God. . . De beweging ontstond o.a. als waarschuwendende reactie tegen de leerheiligheid, die zich na de synode van Dordrecht dreigde meester te maken van de Kerk en van de prediking; ze was met name gericht op de praktijk van het kerkelijk leven en gaf daarom veel aandacht aan de prediking, de catechisatie, het huisbezoek en de meditatie. De klemtoon

55. Zie: G.C.Udemans en zijn 't Geestelyck Roer van 't Coopmans Schip, blz. 37 noot 4.

56. a.w. blz.9.

57. Geschichte des Pietismus und der Mystik in der reformirten Kirche, namentlich der Niederlande, S.6.

58. a.w. blz.220; vgl. A.A. van Schelven a.w. blz.7.

lag op de groei en de vrucht van het geestelijk leven, van het leven als christen. Veel werd gesproken over de uitverkiezing; het woord en de zaak van de zgn. bevinding namen een sleutelpositie in"⁵⁹.

De vraag die nog steeds om antwoord roept, is: Waar liggen nu de wortels van deze eigenaardige stroming in het nederlandse protestantisme?

Men heeft gewezen op het puritanisme in Schotland en Engeland en de Nadere Reformatie in het verlengde hiervan gezien⁶⁰. Anderen denken aan verwantschap met de middeleeuwse mystiek⁶¹ en met de moderne devotie⁶². Van groot belang is ook de verhouding tot de Reformatie.

Vanuit onze analyse van de prediking der Nadere Reformatie kan wellicht een bijdrage geleverd worden met betrekking tot de situering van deze beweging.

.....

Eén van de belangrijkste middelen waardoor de mannen van de Nadere Reformatie hun inzet trachtten te verwezenlijken was de prediking. Ze hebben ontzaglijk veel gepreekt en zo kwam hun woord, invloed en boodschap direkt onder het volk. Juist in deze prediking ligt hun kracht en door de prediking is de Nadere Reformatie van zo grote betekenis geworden⁶³. Honderden preken en vele preekbundels zijn uitgegeven, bewaard gebleven en worden nog gelezen.

Een eigenaardig gegeven in de prediking van de Nadere Reformatie is nu de klassificatiemethode. Daaronder verstaan we de indeling van de hoorders in allerlei klassen, staten en standen⁶⁴ en het behandelen van hen

59. Nadere Reformatie, in: Encyclopedie van het Christendom. Protestants Deel, blz. 557 kol. 1; vgl. id., De tafel des Heren, blz. 116.

60. Vgl. Hoofdstuk IV sub 3.4.

61. Zie Hoofdstuk VI sub 1.4.1.1.1.

62. Vgl. J.de Boer, De verzegeling met de Heilige Geest volgens de opvatting van de Nadere Reformatie, blz.15,48ev.

63. Vgl. F.E. Stoeffler, The rise of evangelical pietism, p. 3, 4.

64. Onder 'staat' verstaan we: het behoren tot de bekeerden of tot de onbekeerden. Er zijn dus twee staten: de onbekeerde en de bekeerde staat. Onder 'stand' verstaan we dat men in één van de twee staten in een bepaalde toestand verkeert, zoals in de bekommring, in de toevluchtneming tot Christus, in de verzegeling e.d. aan de ene zijde en in onverschilligheid, in uiterlijke burgerlijkheid, in schijnvroomheid e.d. aan de andere zijde. Er zijn daarom verschillende standen. In de term 'klassen' vatten we zowel de statelijke als de standelijke indeling samen. Dit woordgebruik komt veel overeen met het "piëtistisch woordgebruik na 1900", hoewel we niet mogen vergeten dat in het laatste een verfijning en verdere ontwikkeling ligt in vergelijking met het woordgebruik bij de Nadere Reformatie, vgl. C.van de Ketterij a.w. blz.326vv., 62. In Hoofdstuk IV sub 4.4. komen we hier nader op terug.

overeenkomstig deze indeling in de preken. Door deze klassifikatiemethode is de prediking van de Nadere Reformatie onderscheiden van alle andere prediking. In deze klassifikatiemethode namelijk kulmineert haar eigensoortigheid. Vandaar dat onze analyse zich op deze klassifikatiemethode binnen de prediking van de Nadere Reformatie toespitst.

.....

Wanneer we deze prediking nader gaan onderzoeken, volgen we deze weg:

Eerst geven we een historische (lengte-) doorsnede van de ontwikkeling der prediking vanaf de Reformatie in ons land tot aan de prediking van de Nadere Reformatie. We zien dan hoe het tot deze prediking onder ons gekomen is.

Vervolgens vergelijken we de prediking van de Nadere Reformatie met die van stromingen in dezelfde tijd of in dezelfde gereformeerde kerk om te meer haar eigensoortigheid te ontdekken en te beschrijven. Dit is een dwarsdoorsnede in de geschiedenis van de prediking in ons land ten tijde van de Nadere Reformatie.

Hierna kunnen we overgaan tot een nadere analyse van de prediking der Nadere Reformatie aan de hand van de preken van de meest bekende en gelezen predikers. Deze analyse wordt bijzonder gericht op de vorm en inhoud van de zogenaamde toepassing en daarin met name op de klassifikatiemethode. We overwegen daarbij of deze methode alleen of eerst in praxi bestond of ook en soms vooraf in homileticis te vinden was.

Hebben we zo het meest typerende in de prediking van de Nadere Reformatie beschreven, dan stellen we de vraag, waar de wortels en de uitlopers van deze prediking met zijn klassifikatiemethode te vinden zijn. Duidelijk zal worden dat de klassifikatiemethode verschijnt binnen een niet ongeniale combinatie van scholastieke benaderingsmethode én aandacht voor het mystieke, innerlijke leven van de hoorders in de prediking.

In deze klassifikatiemethode ligt het antwoord van de Nadere Reformatie op een legitiem en permanent homiletisch probleem verscholen, namelijk hoe het gepredikte heil resulteert in het leven van de hoorders en of de beschrijving van dit resulteren behoort tot de verkondiging van Gods Woord. Al is het antwoord van de predikers van de Nadere Reformatie eigentijds en eigensoortig, ze hebben geworsteld met een probleem dat in elke tijd de predikers tot beantwoording dwingt. Daarom hebben we dit homiletisch probleem naar zijn verschillende facetten nader bekeken.

In een laatste hoofdstuk trachten we een beoordeling te geven en

onze studie dienstbaar te maken aan een meer afgeronde omschrijving van de beweging der Nadere Reformatie, aan een nadere bezinning op de vraag wat we onder 'gereformeerde prediking' moeten verstaan en aan de formulering van enkele wezenlijke elementen der prediking, waarmee elke prediker rekening zal moeten houden, wil zijn preek in wezenlijk rapport blijven met zijn hoorders.

In de toegevoegde lijst van literatuur vindt men de volledige titels en jaartallen van de werken waarnaar verwezen of waaruit geciteerd werd. In de aantekeningen onderaan de bladzijden zijn deze titels in verkorte vorm aangegeven en worden de jaartallen weggelaten, tenzij ze van belang zijn voor een historische plaatsing van de schrijver of het boek. Een afzonderlijke lijst van preken en prekenbundels is naar chronologische volgorde van de predikers toegevoegd.

.....

HOOFDSTUK I

De prediking van de Reformatie tot de Nadere Reformatie in Nederland.

(Historische ontwikkeling)

1. *De prediking tot aan 1566.*

1.1. *Eerherstel van de prediking.*

In de middeleeuwen werd er binnen de roomse kerk op verschillende manieren gepreikt. Vlak vóór de doorbraak van de Reformatie neemt de frekwentie van het preken toe¹. Maar we kunnen niet spreken van een regelmatige prediking als het belangrijkste en best verzorgde element in de samenkomsten van de gemeente².

In de kloosters van allerlei orden zijn heel wat preken gehouden en opgeschreven. Men zou deze prediking kunnen noemen 'intermurale prediking'³. Ook ontstond de zgn. 'kanseldienst' met een eigen liturgische orde, de pronaeus, die weldra los van de misdienst ging funktionieren en rondtrekkende predikheren de gelegenheid bood zich regelrecht tot het volk te richten⁴. Verder ontwikkelde zich aan het eind van de middeleeuwen de 'volksprediking'. Bedelmonniken uit de franciscaner, domini-

1. Zie: A. Niebergall a.a.O. S. 256, 252; R. R. Post, Kerkelijke verhoudingen in nederland vóór de reformatie van ± 1500 tot ± 1580, blz. 411vv.; id., Kerkgeschiedenis van nederland in de middeleeuwen, dl. II blz. 310vv.; id., De zestiende-eeuwse nederlandse vóór-reformatische zielzorger in functie, blz. 4vv.

2. Bekend is de uitspraak van de kerkvergadering te Doornik 1366, waarin de preek wel als een erkende plicht wordt gezien, maar tegelijk blijkt zijn verwaarlozing, als het luidt: "Zo er pastoors waren die zelf niet preken konden dan zouden zij, op zijn minst eens in de maand, iemand ontbieden die het in hun plaats zou doen", W. Moll, Johannes Burgman I blz. 148. Al geldt deze verordening allereerst de zuidelijke nederlanden, het was in de noordelijke niet beter gesteld. Ook in het bisdom Utrecht lieten de parochiepriesters en andere predikers voor zich optreden, vgl. W.J. Kühler, De prediking van Geert Groote, blz. 56.

3. A.M. Baaij geeft in "Jhesus Collacien" een analyse van een laatmiddeleeuwse prekenbundel uit de kringen van de tertiariissen, zie vooral blz. 124-127.

4. Vgl. Rapport over de orde van de eredienst voor de Generale Synode der Geref. Kerken, Middelburg, blz. 12.

caner en augustijner orden preekten "auf den Straszen und Gassen der Städte und Dörfer, auch auf dem freien Feld — volkstümlich, derb, zupackend, lebensvoll, anschaulich"⁵.

Doch in de parochiekerken en publieke samenkomsten van de gemeente vormde het misaltaar met heel het offergebeuren het centrum van de eredienst. Men achtte de preek bijkomstig en ondergeschikt⁶.

Gewoonlijk onderscheidt men de middeleeuwse prediking in scholastieke, mystieke en populaire prediking⁷.

In de scholastieke prediking werd een formalistische behandeling gegeven van dorre, spitsvondige, theologische kwesties die in pro- en contraredeneringen uiteengerafeld en in allerlei delen en onderdelen uitgewerkt werden⁸. In de mystieke prediking vervluchtigde de heilshistorie tot een immanent proces van de ziel, die door gelatenheid en geduld 'ontworden', d.i. haar bestaan verliezen moet om als een arm creatuur weg te zinken in de ongeschapen afgrond en zo verenigd te worden met God. In deze prediking werd in de regel een allegorische uitleg van de Schriften toegepast⁹. De populaire prediking voerde de mensen naar het terrein van de moraal, was levendig, meer illustratief en indringend, stelde zonden en deugden met schrille kleuren tegenover elkaar binnen een pelagiaans kader¹⁰.

Ph.J.Huijser beweert: "Voorzover er in de Roomse kerk van dit tijdvak sprake kan zijn van prediking, was het zeer beslist geen prediking van het zuivere Woord Gods, geen prediking van Christus, van de genade en van het geloof overeenkomstig de Heilige Schrift"¹¹.

Met de komst van de Reformatie treedt er ook in dit opzicht een duidelijke wending op. Er wordt weer volop en allerwege gepreekt. Dit is het eerste wat men doet en het laatste wat men nalaat. Men acht de preek

5. A. Niebergall, a.a.O. S. 245; vlg. S. 247.

6. Vgl. Ph.J. Huijser, De reformatie der prediking, blz. 4ev.

7. Vgl. A. Niebergall a.a.O. S. 244ff.; H. Hering, Die Lehre von der Predigt, S. 68ff.; G. Biemer, Verkündigung in der Geschichte der Kirche, in B. Dreher u.a. a.a.O. Bnd. I S. 310ff.

8. Vgl. Ph.J. Huijser a.w. blz. 8; G. Biemer a.a.O. S. 313ff.; Th. Charland, Artes Praedicandi, p. 7ff, 225ev.

9. Vgl. G. Biemer a.a.O. S. 316uf.; A. Niebergall a.a.O. S. 248ff.; Ph.J. Huijser a.w. blz. 8. Deze mystieke prediking kon gevuld zijn met lijdens- en/of bruidsmystiek, zie: W. Kremer, Een prediker uit de 15e eeuw, V. blz. 34.

10. Vgl. K. Dijk a.w. blz. 49; Ph.J. Huijser a.w. blz. 8; id., De paraenese in de prediking blz. 48vv.

11. De reformatie der prediking, blz. 6, 11, waar hij ook enkele voorbeelden geeft van wat hij noemt het "diep verval", blz. 18 van de middeleeuwse prediking. Vgl. G.P. Hartvelt, Tastbaar Evangelie, blz. 196 ev.

het belangrijkste middel waardoor God zijn gemeente bouwt en mensen tot geloof in de Verlosser Jezus brengt. De prediking is ook voluit uitlegging en konkretisering van het Woord van God, bevrijd uit de overheersing van traditie en filosofie. Met de Reformatie bloeide de prediking op in ons land¹² en omgekeerd: toen hier weer uit en naar de Schriften gepreekt werd, zette de Reformatie zich door!

1.2. Twee volkspredikers.

We noemen niet alle predikers¹³, die reformatorisch gezind waren en reformatorisch getint¹⁴ begonnen te preken in Nederland. We belichten enkele representatieve figuren om de herleving van de prediking te illustreren.

Een groot aandeel, zo niet de grondslag voor de verheffing van de prediking uit de deplorabele toestanden¹⁵ hebben geleverd 'de broeders des gemeenen levens'. Zij hielden op zon- en feestdagen collatiën die voor ieder toegankelijk waren en de hoorders wilden brengen tot verzaking der wereld, belijdenis van zonden en groei in het geloof¹⁶. Deze 'preken' hebben meegewerkt aan het bereiden van een bodem van meer bijbelkennis en praktische vroomheid¹⁷.

De stichter van de broederschap *Geert Groote* ging ook in dit opzicht zijn geestverwanten voor¹⁸. Zijn medekloosterlingen onderkenden

12. Onder ons land moet t.a.v. deze periode verstaan worden noord- en zuid-nederland (= huidige België), vgl. E.A.D. Pichal, De Kerkreformatie in België, en O.J. de Jong, De Hervorming in Nederland vóór en gedurende de 80-jarige oorlog: hoe te kenschetsen? in: Rondom het Woord, 9e jrg. no 4, okt. 1967 blz. 321vv en 385vv.

13. Het gaat hier om grove historische lijnen naar de tijd van de Nadere Reformatie.

14. Onder 'reformatorisch' verstaan we hier nog het bredere begrip: de nieuwe richting of beweging van herstel der roomse kerk toegedaan.

15. Vgl. voor de deplorabele toestanden der prediking A. Troelstra, De toestand der catechese in Nederland gedurende de vóór-reformatorische eeuw, blz. 134vv.; W. Moll a.w. I blz. 147ev. De onkunde en daarmee de onbekwaamheid om te preken waren groot. Dit was mee de reden dat pastoors het preken na- of aan anderen overlieten.

16. ad contemptum saeculi, ad confidentum peccata sua et religionis ingressum, vgl. A. Troelstra a.w. blz. 147; Ph.J. Huijser, De paraenese in de prediking, blz. 51ev.

17. Vgl. J. Reitsma, Geschiedenis van de Hervorming en de Hervormde Kerk der Nederlanden, blz. 3ev.; W. Jappe Alberts, Moderne Devotie, blz. 6.

18. Zie voor de levensgeschiedenis van Groote: J. van Ginneken, Geert Groote's levensbeeld, naar de oudste gegevens bewerkt; O.J. de Jong, Nederlandse Kerkgeschiedenis, blz. 65ev.

zijn grote gaven en spoorden hem aan het evangelie te gaan verkondigen¹⁹. Hij doorloopt de opleiding tot prediker, laat zich tot diaken wijden²⁰ en ontvangt in 1379 van bisschop Floris van Wevelinchoven volmacht tot preken.

Zijn eerste preken hield hij in zijn vaderstad Deventer²¹. In het begin preekt Groote in het latijn en alleen voor de geestelijken. In Amsterdam moet hij voor het eerst in het 'diets' gepreekt hebben voor het gewone volk²². In allerlei steden treedt hij op²³. Er is zelfs één bericht van zijn verblijf in Zeeland waar hij vooral de woeker bestreden zou hebben^{23a}.

Machtig was de toeloop. Het volk hunkerde naar het brood des levens. Wat het gewoonlijk voorgezet kreeg, was óf niets óf slappe kost. De woorden van de prediker werden meestal door zijn leven ontkracht. Toen Groote optrad, voelde het volk dat nu een man voor hen stond van heilige ernst bezielde en hoger geest vervuld. Dit was iets unieks²⁴. Zijn leven onderstreepte zijn woorden. Soms konden de kerken zijn hoorders niet bergen. "Men vergat zijn maaltijden, de vreugde en de zorgen des dagelijken levens en hing aan de lippen van den man, die dikwerf tweemaal op denzelfden dag den predikstoel beklom, om twee en drie uren aan één leerreden uit te spreken, welke men niet moede werd te hooren"²⁵.

Zijn tegenstanders wisten gedaan te krijgen dat hem in 1383 het spreekconsent werd ontnomen. Slechts drie en een half jaar is Groote dus openbaar opgetreden²⁶. Men is het er niet over eens wat de eigenlijke reden voor dit preekverbod was. Enerzijds ziet men die in Groote's felle kritiek op priesters en kloosterlingen, welke hun vijandschap opriep en hen om opheffing van zijn preekvergunning deed verzoeken²⁷. Anderzijds wordt gewezen op zijn uitgangspunt dat zou liggen "in het rigoristisch, laicistisch streven naar armoede, in de voorkeur voor de apostolische kerk bij een (betrekkelijke) indifferentie voor de kerk der traditie, in de

kritische houding tegenover alles wat van het apostolische afweek, in de subjectivistische waardeering der hiërarchie, in den spiritualistischen nadruk op de vita interior onder (weer betrekkelijke) verwaarloozing van alles wat de vita exterior betreft"²⁸. O.i. zal het één met het ander hebben samengehangen: zijn kritiek op de geestelijken kwam voort uit zijn spiritualistische en moralistische visie op het heil en de kerk. Pogingen tot opheffing van het preekverbod leverden geen resultaat op. Geert Groote trok zich gedwongen terug in het besloten leven van zijn gemeenschap. Het edikt werd uitgevaardigd, dat voortaan alleen priesters zouden mogen preken²⁹.

Wanneer we op de inhoud van de preken van Groote ingaan³⁰, worden ons de volgende aspecten zichtbaar:

a. het is *boeteprediking*. Als een Johannes de Doper³¹ stond hij onder het volk en ontzag niemand. Hij fulmineerde tegen de uitspattingen op zedelijk gebied, waaraan vele geestelijken zich schuldig maakten, zoals simonie, ontucht, wraakzucht en tegen het invoeren van ketterijen³². Een hele strafpreek is gericht tegen de geestelijken die in ongeoorloofde gemeenschap met hun huishoudsters leven, waardoor de kerk en de eer van God belaagd worden³³. Allen die in deze en andere zonden leven, preekt hij "van den pijnen der hellen, van den ordel ende van der uren des doets"³⁴. Toch dreef hem de liefde tot zijn hoorders. Want zij moesten eerst met vrees en beven voor God en het jongste gericht worden vervuld, misschien zouden ze zich dan gaan bekeren van hun kwade praktijken. Of liever, God zou hen door de ontredde vanwege de oordeelsaankondiging een 'inslag' geven tot betering des levens. Deze nieuwe gezindheid moesten ze meteen in hun daden openbaren en zich zo de verdiensten van een "vuriche wanderinghe" verwerven³⁵.

b. het is prediking van *Christus ter navolging*. In zijn brief De

28. J. Lindeboom, Geert Groote's preeksuspensie, blz. 124ev. Dezelfde gedachte bij J. Reitsma a.w. blz. 2 en W.J. Kühler a.w. blz. 218vv.

29. Zie: W.J. Kühler a.w. blz. 222; J. Lindeboom a.w. blz. 117.

30. Een analyse van de bestaande preken geeft W.J. Kühler a.w. blz. 63-86 en 208-217, waarbij we ons hier aansluiten. In de literatuurlijst van 'andere geraadpleegde preken' vermelden we de preken van Geert Groote afzonderlijk.

31. Deze typering gebruiken W.J. Kühler a.w. blz. 217 en J.W. Gunst, Johannes Pistorius Woerdensis, blz. 44.

32. Vgl. M. Goossens a.w. kol. 1639ev.; Ph.J. Huijser a.w. blz. 52; J.W. Gunst a.w. blz. 237; J. Lindeboom a.w. blz. 99; W. Jappe Alberts a.w. blz. 11.

33. Sermo contra Focaristas, in: Archief voor kerkelijke Geschiedenis, van N.C. Kist en H.J. Royaards I blz. 364-379, II blz. 307-395, VIII blz. 3-107.

34. Aangehaald bij W.J. Kühler a.w. blz. 69.

35. Vgl. id a.w. blz. 70; H. Jonker, En tóch preken, blz. 97.

19. Vgl. W.J. Kühler, De prediking van Geert Groote, blz. 53.

20. Een rang die nodig was om volgens de kerkelijke bepalingen te mogen preken, vgl. W. Moll a.w. I blz. 150.

21. Vgl. J. van Ginneken a.w. blz. 218, vgl. blz. 66 en 236.

22. Zie: W.J. Kühler a.w. blz. 60; J. van Ginneken a.w. blz. 240.

23. In o.a. Zwolle, Kampen, Utrecht, Leiden, Delft en Gouda.

23a. Vgl. W.J. Kühler a.w. blz. 60.

24. Vgl. id. a.w. blz. 57vv; W. Moll a.w. I blz. 151; J. van Ginneken a.w. blz. 237-239.

25. W. Moll a.w. I blz. 151.

26. Vgl. W.J. Kühler a.w. blz. 51.

27. Zo M. Goossens, Geert Groote, kol. 1639; Ph.J. Huijser a.w. blz. 52; D. Nauta, Geert Groote, blz. 117ev.

Paciencia³⁶ schrijft hij: "Altijd en bijna overal preek en leer ik, dat het lijden van onzen Heer Jezus Christus steeds en voortdurend in ons hart gekoesterd en overdacht moet worden, niet alleen opdat door het overleg ons verstand er weet van hebbe, maar ook en méér nog, opdat het door iets na te volgen van zijn folteringën, bespottingen en zielesmartē en daarnaar te verlangen, die koestering en kracht ten leven in ons moge blijken: zóó moeten wij in werk en daad Christus gelijkvormig worden. Want de wensch en de begeerte met Christus iets te lijden, ja gekruisigd en verworpen te worden, zoodra daartoe een gelegenheid zich vertoont, is het einde- en hoofddoel der lijdensmeditatie. Daarom moeten wij bij de overdenking van elk onderdeel van Christus lijden als uit den hemel een stem hooren: "Doe en leeft zóó als ik" of: "Zoo heb ik voor u en om u gelede'n, opdat gij in mijne voetstappen moogt treden"³⁷. De weg naar de zaligheid loopt, volgens Groote, achter Jezus aan per crucem ad lucem. Zelfverloochening is dan ook de eerste eis van het leven in Christus. Verder tekent Groote Jezus vooral als het vleesgeworden ideaal van de armoede, als het normale voorbeeld van het ascetische leven. Daarom wordt de armoede aan kloosterlingen, maar ook aan alle christenen voorgehouden. Zo'n leven is rijk aan verdiensten³⁸. Toch staat dit niet gelijk met loondienst, want men moet Christus navolgen uit liefde zonder op loon te letten, de goddelijke vruchten van het nieuwe leven liefhebben en aan Gods gerechtigheid, die men zo zwaar beledigd heeft, voldoen³⁹.

c. het is *moralistische* prediking⁴⁰. In de navolging van Christus is privaat eigendom wel toegestaan, maar men heeft nauwlettend toe te zien op misbruik ervan. Groote liep het gevaar armoede niet meer te zien als middel, maar als doel. Voorts beval hij boetedoeningen. In de lange preek *De matrimonio*⁴¹ ziet hij het huwelijk als een hinderpaal om het koninkrijk Gods in te gaan. Dit alles loopt bij Groote evenwel niet uit op een radikaal ascetisch leven. Soms veroordeelde hij de ascese onvoorwaardelijk. Men is er niet met uiterlijke onthoudingen, wanneer het hart er buiten blijft⁴². Naar mate de vrome gezindheid ontbreekt, vermindert de waarde der goede werken. Meermalen wekt Groote in zijn preken de mensen op

36. Deze brief komt voor in W. Mulder, *Gerardi Magni Epistolae*, nr. 62, blz. 232vv, het volgende citaat staat op blz. 238.

37. De vertaling is van W.J. Kühler a.w. blz. 71; vgl. J. van Ginneken a.w. blz. 246.

38. Vgl. W.J. Kühler a.w. blz. 71ev.

39. id. a.w. blz. 72ev.

40. Vgl. Ph. J. Huijser a.w. blz. 52.

41. Deze preek is opgenomen in: *Archief voor kerkelijke Geschiedenis*, van N.C. Kist en H.J. Royaards VIII blz. 155vv.

42. Vgl. W. Kühler a.w. blz. 74-78.

tot liefde jegens de naasten en tot het dienen van God in een leven van dagelijkse werkzaamheid. Een mystiek bespiegelend leven wantrouwde hij.

Vanuit de 'angst Godes' trachtte Groote de mensen te brengen tot een konsekvent en waardevol leven in de navolging van Christus. Centraal staan in zijn boodschap echter niet het kruis en de opstanding, de verzoening en overwinning van Christus als de basis en de kracht van de bekering en het nieuwe leven. Daarom bleef zijn prediking middeleeuws en is ze moeilijk voluit reformatorsch te noemen, al heeft ze meegewerkt aan de herleving van de prediking in ons land⁴³. Want de invloed van Groote drong door. Vooral via de broederhuizen en scholen die in de centrale steden werden opgericht. Daar werd gepreekt, de bijbel in de landstaal uitgelegd, soms achter gesloten deuren en in besloten kring, en hier werden toekomstige predikers van Gods Woord gevormd!⁴⁴

Het preken van Groote, van hoe korte duur ook, was baanbrekend. Tot nu toe was bijna nergens zo indringend Gods Woord verkondigd, zo openlijk en scherp tegen de uitwassen van zijn tijd ingegaan en zo tot het gewone volk, de 'leken' gesproken met de bedoeling om hen te "mobiliseren om de kerk van Christus te redden". Tenslotte preekte Groote in de volkstaal, goed verstaanbaar en begrijpelijk voor iedereen⁴⁵. Dat was nieuw!

Naast de praktisch ingestelde 'broeders des gemeenen levens' hebben ook mystici een aandeel geleverd in de opkomende prediking van deze tijd. Het gaat deze mystieke stroming om "de lust en neiging tot een 'ynnich' leven"⁴⁶. Men sprak van 'stichtige mensen', die ijverden voor een mystieke devotie die aan de praktische devotie voorafgaat. Hoewel deze beweging zich vooral op de hervorming van het kloosterleven en haar verinnerlijking toelegde⁴⁷, had toch ook de prediking volle aandacht.

Bijzonder treedt *Johannes Brugman* als prediker op de voorgrond. Want al wordt Jan van Ruysbroeck de doctor extaticus en de vader van de nederlandse mystiek genoemd⁴⁸, hij heeft niet de titel van volksprediker gekregen zoals dit wel het geval is met Brugman⁴⁹. Daarom letten we hier speciaal op zijn preekarbeid.

43. Vgl. Ph.J. Huijser a.w. blz. 52; W.J. Kühler a.w. blz. 217; D. Nauta a.w. blz. 118; W. Jappe-Alberts a.w., blz. 80.

44. Vgl. W. Moll a.w. I blz. 151vv; J.W. Gunst a.w. blz. 45vv.

45. Vgl. J. van Ginneken a.w. blz. 237vv. (geciteerde woorden op blz. 249).

46. J. Reitsma a.w. (4e dr.) blz. 20.

47. id. a.w. blz. 22ev.

48. id. a.w. blz. 22; S.v.d. Linde in: *Christelijke Encyclopedie*², Dl. 2, blz. 698.

49. Vgl. A.H. van den Hombergh, *Leven en werk van Jan Brugman O.F.M.*, blz. 43; T. Brandsma, *Pater Brugman-Problemen*, blz. 163; W. Moll a.w. I blz. 162, die hem zelfs "de beroemdste" van alle reizende predikers in ons land uit die tijd noemt.

Omstreeks 1452 begint hij zijn preektournee's door ons land⁵⁰. Een geweldige ijver dreef hem. Na een goede tien jaar tastte een ziekte hem aan die hem belet langer uit te preken te gaan⁵¹. De invloed van zijn preken was groot. Een machtige reputatie ging vóór hem uit. Hij preekte op de man af en schilderde met felle woorden de zonden en rampen. Soms sprak hij lang, wel vijf uur achtereen⁵². Zijn woorden hadden gezag tot in de raadszaal van de overheden der steden, zodat ze verordeningen begonnen uit te vaardigen tot verbetering van het gedrag der burgers⁵³. Niet tevergeefs drong Brugman aan op beoefening van liefde onder alle mensen en weldadigheid tegenover de behoeftigen. Zonder twijfel was hij een uitzonderlijk populair prediker onder het volk⁵⁴. Dit heeft hem naam bezorgd tot op heden en zijn naam zelfs spreekwoordelijk gemaakt.

Moest W. Moll in 1854 schrijven dat voor ons bewaard is "een enkel kloostersermoen, dat hij, (nml. Brugman, T.B.) te Amsterdam of elders voor eene vergadering van begijnen of nonnen heeft gehouden, en waaruit dus de vorm en toon zijner eigenlijke volkspredikatie niet dan bij gevolgtrekking gekend kunnen worden"⁵⁵, welk sermoen Moll liet afdrucken en bespreekt, en geeft hij daarna nog vier fragmenten van sermoenen van Brugman met een sermoen over de volkomen bekering en over de lijdende Christus⁵⁶, sindsdien zijn veel meer preken teruggevonden⁵⁷. Van den Hombergh noemt 44 sermoenen en fragmenten, waarvan er zeker 22, misschien wel 35 zijn gehouden voor zusters. Ze stammen uit de laatste tijd van Brugmans optreden en leven.⁵⁸

De prediking van Johannes Brugman is als volgt te karakteriseren:

a. Het is *allegorische* prediking. Als voorbeeld nemen we het sermoen

50. Vanuit de stad Groningen werkt hij in deze provincie, in Friesland vooral rond Bolsward, te Kampen, Deventer, Arnhem, Nijmegen, Middelburg, in 1458 in Zuid-Holland speciaal te 's-Gravenhage, in 1459 in Gelderland vooral te Zutphen, in 1462 te Amsterdam en Haarlem, in 1463 te Gaasterland en in 1464 te Kuilenburg.

51. F.A.H.v.d. Hombergh a.w. blz. 32vv spreekt nog wel over "kleine preekreizen", blz. 41, maar acht het juist te stellen dat Brugman zich na 1464 voornamelijk wierp op "het schriftelijk apostolaat", blz. 36.

52. Zie: F.A.H.v.d. Hombergh a.w. blz. 19.

53. Vgl. id. a.w. blz. 24vv.; W. Moll a.w. I blz. 169ev.; 178ev.

54. Vgl. F.A.H.v.d. Hombergh a.w. blz. 7, die aanwijst dat er heel wat legendevorming rond Brugman heeft plaatsgevonden, maar het feit van "zijn uitzonderlijke én langdurige populariteit bij het volk", blz. 8, 43, 52, historisch onloochenbaar acht.

55. a.w. I blz. 179ev.

56. a.w. I blz. 182-194, 221-239, 239-241, 250-258, 313-317.

57. In de literatuurlijst van 'ander geraadpleegde preken' is een afzonderlijk overzicht van zijn preken opgenomen. Daarom is het onjuist, als W. Kremer, Een prediker uit de 15e eeuw (VI), blz. 43 schrijft: "De enige preek, die wij kennen, handelt over . . . Ps. 23."

58. a.w. blz. 90, 41; T. Brandsma a.w. blz. 163, 168, 190.

over de "Drie tafelen" naar aanleiding van Ps. 23:5, 59. Uiteengezet wordt dat onze lieve Heer drie tafels heeft bereid. De eerste in de woestijn om vijduizend mensen met vijf gerstebroden en enkele vissen te voeden. De gerstebroden zijn de vijf boeken van Mozes. Die waren niet licht verteerbaar, want ze hadden dikke korsten. De tweede tafel bevatte betere kost. Hierop was smakelijke kost, namelijk de Heilige Schrift. De derde tafel is het heilig avondmaal, gemaakt van bloem en tarwe, dat is des Heren heilig lichaam, waarvan men feestvierend een heerlijke pannenkoek maakte, namelijk het heilig sacrament. In het volgende deel van dit sermoen gaat Brugman met het allegoriseren zomaar een heel andere kant uit. De drie tafels zijn nu: de Heilige Schrift, het sacrament en de hemelse glorie. De eerste tafel lezen we, de tweede geloven we en de derde hopen we⁶⁰.

b. het is *mysticistische* prediking. We geven ook hier een voorbeeld⁶¹. "Mijn allerliefste", aldus Brugman tot kloosterzusters "gaat ge niet elke avond met Jezus naar bed? En zo ge het doet, waarom wilt ge dan een overspeler behagen? Ik zeg u in der waarheid: als Jezus komt en vindt, dat een ander zijn plaats heeft ingenomen, zo zal hij zich terstond met grote verontwaardiging van u afkeren en weggaan. . . Want het beddeke van uw hart wil hij tot zijn geneugten alleen gebruiken en hij wil geen vreemden toelaten, want hij is een veeleisende en teergevoelige bruidegom en een enig minnaar, daarom wil hij uitsluitend door u bemind worden"⁶².

c. het is *boeteprediking*. Hierin komt Brugman overeen met 'de broeders des gemeenen levens' en Geert Groote. Richtte hij zijn prediking allereerst tot zijn kloosterbroeders en -zusters om hen de wantoestanden in hun orden onder ogen te brengen en tot reformatie van hun ordeleven aan te sporen⁶³, niet minder vermaande hij het volk met apokalyptische

59. Afgedrukt in W. Moll a.w. I blz. 222vv.

60. Zie voor andere verdoorgevoerde allegorieën: sermoen "Over een uitverkoren schip, waar Jezus de stuurman is", en "Over de geboorte van Christus", A. van Dijk, Verspreide sermoenen, blz. 121vv en 89vv.; "Over den lijdenden Christus", W. Moll a.w. I blz. 313-317. Ook F.A.H.v.d. Hombergh spreekt van sermoenen "met allegorische of typologische uitleg", a.w. blz. 91; vgl. Ph.J. Huijser, Het exempel in de prediking, blz. 112vv.

61. Weergegeven door Ph.J. Huijser, De reformatie der prediking, blz. 16.

62. Door deze en dergelijke preken wordt weerlegd het oordeel van Van den Hombergh, die beweert: "Brugman's aanleg was blijkbaar niet mystiek," blz. 88. Juister is het oordeel van W. Moll, dat Brugman duidelijk de mysticistische beschouwing was toegedaan, a.w. I blz. 98, vgl. St.G. Axter, Inleiding tot een geschiedenis van de mystiek in de Nederlanden, blz. 50, 121.

63. Vgl. T. Brandsma a.w. blz. 183; W. Kremer, Een prediker uit de 15e eeuw, III, blz. 11.